

Katarzyna Jadach *, Paulina Perska-Gradowska **

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

[* e-mail: kjuam@amu.edu.pl; ** e-mail: pperska@amu.edu.pl]

* ORCID: 0000-0002-4875-6558; ** ORCID: 0000-0001-7060-2910.

Resocjalizacyjny potencjał środowiska szkolnego w postępowaniu z nieletnimi

Abstrakt: Proces socjalizacji, niezależnie od przyjętej wizji resocjalizacji, zawsze osadzony jest w kontekście społecznym i środowiskowym, pełni on bowiem funkcję uczestnictwa człowieka w życiu społecznym, zwłaszcza w lokalnej społeczności. Analiza systemu postępowania z nieletnim wskazuje, że realizacja procedur przewidzianych w u.p.n. uwzględniająca społeczny kontekst jego funkcjonowania prowadzi do modyfikacji dominującego aktualnie modelu opiekuńczego na rzecz modelu odpowiedzialnego. Jego cechą jest angażowanie sił społecznych i ukierunkowanie działań na wychowywanie nieletniego do odpowiedzialności. Ma to miejsce nie tyle w strukturach wymiaru sprawiedliwości, ile w lokalnych sieciach uczestnictwa społecznego, gdzie obserwacja zachowań nieletniego i wczesna diagnoza wskazująca na zagrożenie niedostosowaniem społecznym, jak i symptomy zaburzeń zachowania pozwalają na odpowiednio wczesnym etapie uruchomić działania prewencyjne. Jednym z podmiotów, ustawowo legitymowanym do wdrażania pracy wychowawczo-profilaktycznej są placówki oświatowe. Zarówno w obszarze diagnostyki, jak i wdrażania środków oddziaływania na osoby nieletnie dysponują one merytorycznie przygotowanym personelem, jak i prawnymi narzędziami do implikowania rozmaitych form wychowawczych i terapeutycznych, nie tylko tych orzeczonych przez sąd rodzinny.

Słowa kluczowe: postępowanie z nieletnim, demoralizacja, zaburzenia zachowania, model odpowiedzialności, placówka oświatowa.

Wprowadzenie

System resocjalizacji nieletnich stanowi subsystem w ramach szerszego systemu wychowawczego (Kusztal 2017, s. 212), w obrębie którego uruchamiane są „stosowne działania korekcyjne, podejmowane bądź to w środowiskach naturalnego uczestnictwa społecznego [...] bądź w specjalnie do tego powołanych instytucjach resocjalizacyjnych” (Ambrozik 2016, s. 44). Powyższe ujęcie uwzględnia kryterium układu instytucjonalnego i zgodne jest z wprowadzonym pół wieku temu podziałem na system resocjalizacji zakładowej oraz podejmowanej w warunkach środowiska otwartego (Czapów, Jedlewski 1971, s. 423, 472).

Proces socjalizacji, niezależnie od przyjętej wizji resocjalizacji, zawsze osadzony jest w kontekście społecznym i środowiskowym, pełni on bowiem funkcję uczestnictwa człowieka w życiu społecznym, zwłaszcza w lokalnej społeczności (Michel 2017, s. 226–227). Powyższa myśl wkomponowuje się w podstawowe założenia koncepcji systemu wychowania prewencyjno-resocjalizacyjnego autorstwa S. Kowalskiego, lokującej resocjalizacyjny potencjał w zasobach, jakimi dysponuje lokalne środowisko otwarte. Pokładanie nadziei na resocjalizacyjną skuteczność w fenomenie lokalności koresponduje z koncepcją zaangażowanego i odpowiedzialnego za warunki życia i kondycję społecznego otoczenia społeczeństwa obywatelskiego. Pedagodzy resocjalizacji podkreślają, że „społeczności lokalne, wykorzystując własne siły społeczne i posiłkując się wsparciem ze strony odpowiednich służb społecznych, organizacji czy stowarzyszeń, mogą [...] skutecznie przyczynić się do minimalizowania i rozwiązywania nawarstwiających się w nich problemów społecznych, w tym tych, które dotyczą dzieci i młodzieży” (Michel 2017, s. 223–224).

Akcentowanie potencjału sił społecznych w procesie resocjalizowania osób nieletnich wybrzmiewa również w Regułach Bejińskich (Wzorcowe Reguły Minimum 1985). Odnosi się do tego punkt mówiący o ograniczeniu interwencji o charakterze prawnym w stosunku do nieletnich (prymat metod społecznych w rozwiązywaniu problemów przestępczości nieletnich przed metodami prawnymi) (reguła 1.3-1.4); jak również punkt podkreślający konieczność ograniczenia procedury sądowej w postępowaniu z osobą nieletnią na rzecz postępowania alternatywnego (*diversion*), czyli przekazanie sprawy odpowiedniej wspólnocie lub służbie, która podejmie właściwe oddziaływanie względem nieletniego z dużym prawdopodobieństwem ich powodzenia. Zakłada się przy tym, iż takie działania mają zapobiegać negatywnym następstwom kontaktu nieletniego z wymiarem sprawiedliwości (reguła 11) (Kobes 2011, s. 278–279).

Mając powyższe na uwadze, powstaje pytanie o ulokowanie w tak pojmowanym systemie profilaktyki i resocjalizacji nieletnich placówki oświatowej. W niniejszych ustaleniach uwzględniono przede wszystkim proces jurydyzacji, jaki

współcześnie towarzyszy rozwojowi wychowawczych układów, akcentując prawne aspekty funkcjonowania każdego z opisywanych systemów (postępowania z nieletnimi oraz oświaty).

Szkoła jako placówka realizująca zadania wychowawczo-resocjalizacyjne

Twierdzenie, iż placówki oświatowe stanowią kluczowe ogniwo resocjalizacji osób nieletnich jest konsekwencją pedagogicznych ustaleń dotyczących roli szkoły w procesie socjalizacji jednostki. Stanowi ona „spoiwo społeczeństwa wychowującego”, dzięki któremu „możliwie jest uwewnętrznianie wartości, jakie reprezentują szersze grupy dominujące: państwowe, narodowe, zawodowe, religijne czy przez media” (Znanięcki 2001). Analogicznie, jak czynią to przepisy oświatowe (przykładowo preambuła, art. 1 czy art. 5 PrOświat (Ustawa Prawo Oświatowe 2016), w obszarze resocjalizacji placówkę oświatową identyfikuje się przez pryzmat realizowanych w jej obrębie celów: dydaktycznego (czyli dostarczania przez szkołę wiedzy, kształcenia umiejętności, zdolności i zainteresowań), wychowawczego (czyli przekazywania uczniom obowiązujących w społeczeństwie norm i wartości, kształcenia umiejętności współdziałania z innymi ludźmi) oraz opiekuńczego (czyli zabezpieczenia prawidłowego rozwoju fizycznego, psychicznego i bezpieczeństwa dziecka, organizowania i kierowania jego czasem wolnym od nauki) (Wójcik 1984, s. 52). Działalność wychowawcza szkoły w przypadku uczniów pochodzących z rodzin funkcjonalnych pozwala na wzbogacenie ich rozwoju; natomiast w życiu dzieci z rodzin dysfunkcyjnych – pełni funkcje kompensacyjne (Dąbrowska-Bąk, Pawełek 2013, s. 30).

Niezależnie od płaszczyzny normatywnej, oczekiwania w tym zakresie formułowane są również na poziomie centralnego zarządzania systemem oświaty poprzez zalecanie sposobów postępowania, uruchamianych w sytuacjach zagrożenia wewnętrznego, przyjmującego zazwyczaj postać: agresywnych zachowań ucznia, zjawiska tzw. fali, korzystania przez uczniów z substancji psychoaktywnych, kradzieży, wymuszeń pieniędzy lub przedmiotów wartościowych, pedofilii i uwodzenia, pornografii, nieprawidłowych zachowań psychoseksualnych, czynów karalnych dokonywanych przez uczniów. W rekomendowanych przez MEN działaniach (Bezpieczna Szkoła. Zagrożenia i zalecane działania profilaktyczne w zakresie bezpieczeństwa fizycznego i cyfrowego uczniów 2020) zwraca się szczególną uwagę na konieczność:

- traktowania każdego sygnału świadczącego o zaistnieniu zagrożenia z powagą i przeciwdziałania mu na możliwie wczesnym etapie;
- stworzenia atmosfery zaufania i warunków umożliwiających uczniom poinformowanie nauczyciela lub pedagoga o zaistniałej sytuacji związanej z czynnością niebezpieczną;

- wyciągania konsekwencji w stosunku do osób dopuszczających się czynów zabronionych;
- tworzenia przyjaznego środowiska pracy i nauki (klimatu społecznego) poprzez sprawiedliwe ocenianie, jasne czytelne normy, przyjazny nadzór nad uczniami, sprawną organizację życia szkolnego;
- podejmowania działań integrujących zespoły klasowe;
- budowania dobrych relacji nauczycieli z uczniami;
- podejmowania działań diagnozujących oraz monitorowania postępów i efektów wprowadzonych rozwiązań.

Uruchamianie przez placówkę oświatową wskazanych wyżej form profilaktyki może w znacznym stopniu zmniejszyć prawdopodobieństwo pojawienia się sytuacji kryzysowych, które wymagają podjęcia już działań interwencyjnych. Te, oprócz zaangażowania pedagoga/psychologa szkolnego oraz rozmowy z rodzicami ucznia, wiążą się z aktywizacją podmiotów zewnętrznych, zwłaszcza Policji i sądów rodzinnych.

W zalecanych placówkom oświatowym formach pracy wychowawczo-profilaktycznej podkreśla się rolę Policji w sytuacjach pojawienia się w szkole przypadków uczniów wykazujących przejawy demoralizacji lub popełniających czyny karalne. W szczególności zwraca się uwagę na konieczność uruchomienia długofalowej bieżącej współpracy szkoły i Policji w zakresie profilaktyki. Przyjmować ona może postać: spotkań pedagogów szkolnych, nauczycieli, dyrektorów szkół z zaproszonymi specjalistami, podejmujących tematykę zagrożeń przestępczością oraz demoralizacją dzieci i młodzieży w środowisku lokalnym; spotkań tematycznych młodzieży szkolnej z udziałem policjantów, m.in. na temat odpowiedzialności nieletnich za popełniane czyny karalne, prawnych aspektów narkomanii, wychowania w trzeźwości, itp. oraz z młodszymi uczniami na temat zasad bezpieczeństwa, zachowań ryzykownych oraz sposobów unikania zagrożeń; wspólnego – szkoły i Policji – udziału w lokalnych programach profilaktyki związanych z zapewnieniem bezpieczeństwa uczniom (Macander 2020).

Należy jednak zaznaczyć, że do osiągnięcia pozytywnych efektów wychowawczych – przynoszących poprawę postaw i zachowań uczniów oraz umożliwiających osiągnięcie w placówce warunków bezpieczeństwa – konieczne są wielostronne i szeroko zakrojone działania, uwzględniające potencjał innych niż instytucje kontroli społecznej przedstawicieli ogniw środowiska społecznego (służby zdrowia, w tym ośrodków leczenia uzależnień, ośrodków pomocy społecznej, Gminnej Komisji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych grup samopomocy, fundacji i stowarzyszeń). Niezależnie od roli współpracy w ramach środowiskowego wsparcia, szkoły powinny diagnozować problemy wychowawcze, prowadzić ewaluację lub monitorować kształtowanie postaw uczniów i przestrzeganie przez nich norm społecznych.

Empiryczna weryfikacja kondycji placówki oświatowej w obszarze przeciwdziałania wewnętrznym zagrożeniom budzi jednak niepokój. Z badań wynika

(Informacja NIK o wynikach kontroli: *Współpraca szkół z rodzicami w realizacji zadań wychowawczych* [2017]), że podstawowe dokumenty szkolne dotyczące planowanej pracy wychowawczej na dany rok szkolny (programy profilaktyczno-wychowawcze) nie posiadają mierników realizacji działań, co nie pozwala na obiektywną i rzetelną ocenę ich skuteczności, często są one przez szereg lat nieaktualizowane i nie podlegają zmianom (ulegają schematycznemu powielaniu na początku każdego roku szkolnego). Kolejnym zastrzeżeniem jest stwierdzony brak współpracy szkoły z rodzicami przy realizacji działalności wychowawczej i niekorzystanie przez rady rodziców ze swoich ustawowych kompetencji. Ponadto nie stwarza się warunków do obecności w szkole przedstawicieli organizacji, których celem jest działalność wychowawcza. Z uwagi na brak chętnych i kompetentnych osób do wzbogacenia form działalności dydaktycznej, wychowawczej i opiekuńczej, rezygnuje się z nich bądź prowadzi w ograniczonym zakresie. Nauczyciele wykorzystują niewielką część spośród licznej oferty działań zapobiegawczych. Nie dostrzegają oni konieczności stosowania zróżnicowanych sposobów zapobiegania i przeciwdziałania niepowodzeniom szkolnym (Kozieł 2011, s. 262). Nauczycielom brakuje również umiejętności właściwego reagowania na przypadki łamania szkolnej dyscypliny i wybierają liberalny styl pracy, co w konsekwencji prowadzi do umacniania w szkole klimatu bezprawia (Dąbrowska-Bąk, Pawełek 2014, s. 116–196).

Tę pesymistyczną diagnozę uzupełniają badania dotyczące pomocy psychologiczno-pedagogicznej, z których wynika, iż dzieciom i młodzieży szkolnej nie zapewnia się wystarczającej opieki psychologiczno-pedagogicznej (w ponad 44% szkół publicznych nie zatrudniano na odrębnym etacie ani psychologa, ani pedagoga; na etat pedagoga przypada średnio 475 uczniów, zaś na etat psychologa – 1904 uczniów) (Informacja NIK o wynikach kontroli: *Przeciwdziałanie zaburzeniom psychicznym u dzieci i młodzieży* [2017]). Z kolei pomoc udzielana przez poradnie psychologiczno-pedagogiczne jest znacznie odroczone w czasie (średni okres oczekiwania na wizytę w poradni w okresie 2014–2016 wynosił 1 miesiąc). Również poradnie psychologiczno-pedagogiczne napotykały na trudności w zapewnieniu pomocy potrzebującym dzieciom, rodzicom, nauczycielom czy całym placówkom, na co składa się: niewystarczająca liczba specjalistów, niewystarczająca liczba pomieszczeń w budynku poradni, ograniczenia w dostępie do specjalistycznych szkoleń, niewystarczające wyposażenie gabinetów terapeutycznych i diagnostycznych, brak dostępu do niezbędnych testów psychologicznych i pedagogicznych.

Konsekwencją tego stanu rzeczy jest m.in. zjawisko wypadania uczniów z systemu szkoły masowej i ich bezpośrednie przechodzenie do placówek o charakterze resocjalizacyjnym (Siemionow 2013, s. 104). Kondycja środowiska szkolnego stanowi więc jeden z czynników przyczyniających się do intensyfikacji zjawiska niedostosowania społecznego nieletnich (Fajfer-Kruczek 2014, s. 143–144; Kita 2009), choć dysponowanie przez placówkę oświatową zasobami programowymi, kadrowymi, materialnymi i motywacyjnymi z założenia legitymuje ją do realizo-

wania działań o charakterze profilaktyczno-resocjalizacyjnym. Mając na uwadze długotrwałe oddziaływanie czynników szkolnych na społeczny rozwój jednostki oraz znaczenie lokalnego systemu zapobiegania demoralizacji nieletnich na wczesnym etapie powstawania tego zjawiska, należy zastanowić się nad polskim modelem postępowania z nieletnim i rolą, jaka powinna przypadać w nim placówce oświatowej.

Modele postępowania z nieletnimi

Poszczególne modele postępowania z osobami nieletnimi wyodrębnia się ze względu na kryteria takie jak: cel prowadzenia postępowania w sprawach nieletnich, istnienie odrębnego sądownictwa dla nieletnich, środki reakcji na popełniony czyn, charakter postępowania, zapewnienie praw i gwarancji procesowych osobom nieletnim. Każdy z modeli zakłada także pewną koncepcję dotyczącą nieletniego. Jedne postrzegają nieletniego jako osobę zagrożoną, której nie można przypisać odpowiedzialności karnej, natomiast inne upatrują w nieletnim jednostkę zagrażającą innym i porządkowi społecznemu, przez co zasadne jest ponoszenie odpowiedzialności karnej. Ze względu na wyżej wskazane kryteria można wyróżnić model opiekuńczy i sprawiedliwościowy.

Model opiekuńczy (*welfare model*) oparty jest na założeniach kryminologii pozytywistycznej. Przyczyny przestępczości nieletnich upatrywane są w czynnikach środowiskowych, w związku z czym na postępowanie dzieci niezgodne z normami społecznymi czy prawnymi wpływają niekorzystne czynniki tkwiące w środowisku rodzinnym i społecznym. Nieletni postrzegany jest jako ofiara warunków, w których funkcjonuje, a popełniony czyn karalny traktowany jako przejaw pozostawania w sytuacji zagrożenia. Wobec powyższego nieletni nie może ponosić odpowiedzialności karnej.

Model ten posługuje się pojęciem dziecka zagrożonego. Podstawowym celem postępowania jest zapewnienie nieletniemu ochrony i opieki. W związku z założeniem o niekorzystnym działaniu czynników tkwiących w środowisku model ten przewiduje stosowanie środków zmieniających dotychczasowe środowisko funkcjonowania nieletniego oraz zmianę postaw, osobowości (Błachut i in. 2004, s. 45). Działania podejmowane wobec dzieci powinny być więc zindywidualizowane, nieoznaczone w czasie i zapewniać realizację potrzeb nieletnich. To z kolei wymaga zapewnienia możliwości modyfikacji orzeczonych wcześniej środków i dostosowania do aktualnej sytuacji nieletniego, biorąc pod uwagę jego potrzeby, zachowanie oraz rozwój (Walczak-Żochowska 2013, s. 254). W modelu opiekuńczym w centrum znajduje się nieletni, jako podmiot, wobec którego podejmowane są zabiegi o charakterze opiekuńczym, wychowawczym i pomocniczym (Stańdo-Kawecka 2007, s. 25).

Założenia modelu opiekuńczego są podstawą do wyodrębnienia specjalnych sądów dla nieletnich, komisji czy organów, których zadaniem jest prowadzenie postępowań w sprawach dotyczących nie tylko zapewnienia dziecku odpowiednich warunków życiowych i rozwojowych, ale także demoralizacji czy popełnienia czynu karalnego przez osobę nieletnią. Postępowanie ma charakter nieformalny, w związku z czym nie są zapewnione gwarancje i prawa procesowe (Walczak-Żochowska 2013, s. 253). Podstawową zasadą działania instytucji czy organów zajmujących się sprawami osób nieletnich jest dobro dziecka.

Drugi z wyróżnionych modeli – sprawiedliwościowy (*justice model*) oparty jest na założeniach kryminologii klasycznej. Zgodnie z nimi, nieletni jako istota racjonalna i obdarzona wolną wolą ponosi odpowiedzialność za popełniony czyn. Czyn karalny nie jest więc wynikiem działania niekorzystnych warunków środowiskowych, ale skutkiem świadomie podjętej decyzji. Model sprawiedliwościowy posługuje się pojęciem nieletniego/dziecka zagrażającego czy nieletniego przestępcy.

Cechą charakterystyczną dla omawianego modelu jest oddzielenie spraw o charakterze opiekuńczo-wychowawczym od spraw karnych. Oznacza to przyjęcie odrębnych regulacji prawnych dotyczących postępowania w sprawach nieletnich przestępców lub stosowanie przepisów zawartych w ustawach karnych (Stańdo-Kawecka 2007, s. 30).

Postępowanie w sprawach nieletnich ma charakter formalny i prowadzone jest przez sądy dla nieletnich albo sądy karne. Nieletniemu przyznane są gwarancje i prawa procesowe. Model ten zakłada odpowiedzialność karną nieletnich, wobec czego podstawowe znaczenie mają dwa elementy. Pierwszym z nich jest popełnienie czynu zabronionego przez nieletniego oraz waga i rodzaj popełnionego czynu. Drugi niezbędny element to możliwość przypisania nieletniemu winy. Kwestia odpowiedzialności karnej jest związana z określeniem dolnej granicy wiekowej, od której dziecko postrzegane jest jako podmiot zdolny do rozeznania znaczenia popełnionego czynu. Założenia modelu sprawiedliwościowego dopuszczają stosowanie wobec nieletnich przestępców kar lub sankcji, które są wymierzone proporcjonalnie do wagi popełnionego czynu (Walczak-Żochowska 2013, s. 254).

Współcześnie niezależnie od wskazanych powyżej sposobów formalnego postępowania z osobą nieletnią, wyodrębnia się również model oparty na odpowiedzialności (*responsibility model*). Charakteryzuje się on przede wszystkim podejmowaniem działań mających na celu zapobieganie popełnianiu czynów sprzecznych z normami prawnymi przy współpracy wielu podmiotów. Podstawą tego modelu jest ograniczenie tradycyjnego, karzącego modelu wymiaru sprawiedliwości przy jednoczesnym zwiększeniu roli innych podmiotów, w tym placówek oświatowych, w podejmowaniu czynności prewencyjnych oraz czynności zmierzających do rozwiązywania konfliktów, w które wchodzi nieletni. Kolejnym założeniem jest ograniczenie stosowania kar lub sankcji wobec nieletnich oraz dostosowanie reakcji na czyn nieletniego do okoliczności (Opinion of the European Economic 2006).

Z jednej strony, w opisywanym modelu przewiduje się stosowanie środków, które mają za zadanie uczyć nieletnich odpowiedzialności, z drugiej – uznaje się konieczność zapewnienia nieletnim takich samych praw i gwarancji procesowych, jakie przysługują dorosłym sprawcom (Staniaszek 2014, s. 225). Celem wdrażanych działań jest podejmowanie przez nieletniego odpowiedzialności za własne czyny (Opinion of the European Economic 2006). Ponadto widoczny jest tu czynny udział społeczności oraz instytucji pozasądowych (Dünkel 2014, s. 38), nieobecny w modelu opiekuńczym i sprawiedliwościowym, a charakterystyczny dla modelu sprawiedliwości naprawczej.

Polski model postępowania z nieletnimi

Podstawową cechą polskiego modelu jest to, że realizuje on koncepcję samodzielnego, jednolitego prawa ochrony nieletnich, wyodrębnionego z prawa karnego i prawa cywilnego (Stańdo-Kawecka 2007, s. 203). Co więcej, poprzez rozszerzenie zakresu regulacji na okoliczności świadczące o demoralizacji lub grożące demoralizacją nieletniego w prawie nieletnich zrezygnowano z dwutorowego systemu postępowania (Stańdo-Kawecka 2007, s. 293), a po nowelizacji ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (Ustawa, 1982) (w skrócie: u.p.n.) w 2013 r. zaniechano rozdzielenia trybów postępowania w zależności od podstaw jego wszczęcia. Ujednoliconą procedurą uruchamiana jest więc zarówno w sytuacji popełnienia przez nieletniego czynu karalnego, jak i wykazywania przez niego objawów demoralizacji. W konsekwencji polska ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich stanowi oryginalną autonomiczną jakość, zatracając karnoprawny charakter i opierając się na koncepcji określanej w literaturze jako „wychowawczo-opiekuńczo-ochronna” (Konarska-Wrzosek 2004).

Pomimo narastających w ostatnich latach w Polsce legislacyjnych akcentów kształtowania polityki kryminalnej w kierunku retrybucyjnym¹, wciąż charakterystyczny pozostaje model opiekuńczy postępowania z nieletnim. Wskazują na to przede wszystkim: 1) prewencja demoralizacji i przestępczości nieletnich oraz wzmacnianie funkcji opiekuńczo-wychowawczej rodziny rozumiane jako cele postępowania w sprawach nieletnich; 2) ustanowienie sądu rodzinnego jako właściwego do rozpoznawania spraw nieletnich; 3) zasada odpowiedniego doboru środków wychowawczych czy poprawczego; 4) środki reakcji zindywidualizowane i nieoznaczone w czasie; 5) zasada kierowania się dobrem dziecka przy uwzględ-

.....
¹ Projekty nowelizacji w polskim prawie nieletnich korespondują ze światowymi tendencjami w obszarze rozwiązań instytucjonalnych realizowanych wobec tej grupy sprawców (zob. Decker, Marteache 2017). Wskazują one na „radykalizację juvenile justice systems w kierunku zwiększenia się elementów sprawiedliwościowych, co upodabnia je [...] do systemów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dorosłych”. Cyt. za: Kuszta 2017, s. 217.

nieniu jego osobowości, cech zachowania oraz środowiska funkcjonowania; 6) odpowiedzialność karna nieletnich wyłącznie w sytuacjach wyjątkowych i wobec nieletnich powyżej 15. roku życia.

Model postępowania w sprawach nieletnich rekonstruowany z uregulowań ukierunkowany jest na ochronę nieletnich przed demoralizacją, a nie na ponoszenie przez nich odpowiedzialności za swe postępowanie. Komentatorzy podkreślają przy tym, iż nieletni w ramach uruchamianej w jego sprawie procedury sądowej nie odpowiada „za coś” z powodu „czegoś” (Bojarski 1987, s. 23). Pomimo niewątpliwego uwypuklenia aspektów wychowawczych, przepisów u.p.n. nie stosuje się w przypadku dzieci i młodzieży zagrożonych demoralizacją, choć niewykazujących jeszcze jej przejawów. Podstawą podejmowania działań w takich sytuacjach jest kodeks rodzinny i opiekuńczy (Korcył-Wolska 2001, s. 48 i n.). Linia demarkacyjna oddzielająca postępowanie w sprawach nieletnich od postępowania opiekuńczego dotyczącego ingerencji w sferę władzy rodzicielskiej jest nieostra (Patulski 1983, s. 10) z uwagi na trudności, jakie w praktyce rodzi rozróżnienie przesłanki „zagrożenia dobra dziecka” od „wykazywania przez nieletniego przejawów demoralizacji” (Stanowska i in. 1983, s. 54). Przestrzeń pomiędzy kategorią dziecka zagrożonego demoralizacją a wykazującego już przejawy demoralizacji wypełniają rozwiązania usytuowane poza sądowym systemem postępowania w sprawach nieletnich, w tym te, które mają swoje źródło w przepisach oświatowych.

Nieletni a uczeń o specjalnych potrzebach edukacyjnych

Kategoria „demoralizacji” od samego początku obowiązywania przepisów u.p.n. budziła wątpliwości jako określenie nieostre, zbyt wąskie dla adekwatnego opisu stanu zagrożenia właściwego procesu wychowawczego, a ponadto posiadające element pejoratywnej oceny nieletniego (Stanowska, Walczak-Żochowska, Wierzbowski 1983, s. 55–56). Generalnie charakterystyczną cechą nieletniego, u którego stwierdzono demoralizację, jest podejmowanie przez niego zachowań, świadczących o nieprawidłowym ukształtowaniu jego osobowości (Gaberle, Korcył-Wolska 2002, s. 11–13). Wynika to z przyjęcia w prawie nieletnich definicji objawowej uznawanej za „najtrafniejszy sposób na »wyławianie« takich dzieci i poddawanie ich później dalszej obserwacji czy badaniom – w tym poprzez wszczęcie wobec nich postępowania w sądzie dla nieletnich” (Klaus 2012, s. 103). Położenie akcentu na behawioralne objawy (czy to w postaci zachowań wyliczonych przykładowo w art. 4 § 1 u.p.n., czy popełnienia czynu zabronionego) wymaga posługiwania się w postępowaniu rozpoznawczym nie tylko wiedzą z zakresu prawa czy pedagogiki, ale również psychologii czy psychiatrii. Powtarzalne, współwystępujące zachowania, stanowiące w myśl przepisów u.p.n. przejawy demoralizacji mogą bowiem stanowić zaburzenia wymagające nie tyle (a zapewne nie tylko) działań wychowawczo-resocjalizacyjnych, ale przede wszystkim terapeutycznych.

W literaturze podkreśla się, iż dokonywana przez poradnie psychologiczno-pedagogiczne diagnoza ucznia sprawiającego kłopoty wychowawcze, nadpobudliwego, zachowującego się w stosunku do rówieśników lub nauczycieli agresywnie, nieprzystosowanego do norm zachowania obowiązujących w społeczeństwie często prowadzi do stwierdzenia występowania u takiego dziecka zaburzeń zachowania (Kuty-Pachecka, Stefańska 2015, s. 292). Są to zaburzenia psychiczne, na które składa się zespół objawów charakteryzujących się utrwalonymi wzorcami postępowania: agresywnymi, buntowniczymi i antisocjalnymi (Kierszniewska i in. 2013, s. 116). Rozpoznanie tej kategorii opiera się na Klasyfikacji zaburzeń psychicznych i zaburzeń zachowania w ICD-10 („Zaburzenia zachowania i emocji rozpoczynające się zwykle w dzieciństwie i w wieku młodzieńczym”, F91 – Zaburzenia zachowania) bądź na Klasyfikacji DSM-5. Dzieci i młodzież, u których ustalono zaburzenia zachowania znacznie częściej niż ma to miejsce w populacji ogólnej podejmują próby samobójcze i wchodzą w konflikt z prawem. W konsekwencji, tego rodzaju nieprawidłowości, pomimo swoich medycznych konotacji, stanowią problem interdyscyplinarny o dużym znaczeniu społecznym (Kierszniewska i in. 2013, s. 118). Dotyczy to również uczęszczania dziecka do placówki oświatowej, z uwagi na jakość jego funkcjonowania w roli ucznia i społeczne następstwa w postaci przyseregowania go do kategorii „trudnego dziecka” sprawiającego kłopoty wychowawcze.

W przepisach oświatowych zamiast określenia uczniów wykazujący przejawy demoralizacji lub zaburzenia zachowania, pojawia się zwrot „uczni o specjalnych potrzebach edukacyjnych”. Za konstrukt definicyjny grupy uczniów o tego typu potrzebach uznaje się konieczność tworzenia swoistych warunków nauczania, i to nie tylko wtedy, gdy dziecko nie jest w stanie sprostać wymaganiom szkolnym, ale również, gdy treści programowe, sposób pracy na lekcji i tempo realizacji zagadnień nie są dostosowane do jego możliwości i potrzeb (Chrzanowska 2009, s. 194). Grupa ta jest więc bardzo zróżnicowana i heteronomiczna, jednak wyodrębniono w jej ramach trzy podgrupy uczniów wymagających specjalnej organizacji nauki i metod pracy: niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie oraz zagrożonych niedostosowaniem społecznym (Rozporządzenie MEN, 2017). Ustalenie istnienia tego typu potrzeb jest obowiązkiem poradni psychologiczno-pedagogicznych, które dokonuje się w formie orzeczenia o potrzebie kształcenia specjalnego. Na tej podstawie uruchamiana jest pomoc psychologiczno-pedagogiczna, polegająca na rozpoznawaniu indywidualnych potrzeb rozwojowych i edukacyjnych dziecka, jego psychofizycznych możliwości i uwarunkowań środowiskowych, a następnie podejmowaniu działań wspierających, wychowawczych, a niekiedy terapeutycznych celem stworzenia warunków optymalnego rozwoju i społecznej partycypacji (§2 ust. 1 rozporządzenia MEN z dnia 09.08.2017 r.). Założenia przywołanego przepisu korespondują z tendencjami, jakie zaobserwować można w pedagogice, zwłaszcza poprzez akcentowanie konieczności prowadzenia wieloaspektowych zindywidualizowanych działań wychowawczo-edukacyjnych i terapeutycznych.

Placówka oświatowa w systemie resocjalizacji nieletnich

Potencjał, jakim dysponuje placówka oświatowa i jaki może zostać wykorzystany do prowadzenia pracy wychowawczej, wynika m.in. ze specyfiki prawa regulującego system oświaty. Stwarza ono formalne warunki do podejmowania działań ukierunkowanych na realizację celów wyrażonych w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich, jako podstawowym akcie prawnym, na jakim opiera się polski system resocjalizacji nieletnich. Do wspomnianych celów preambuła u.p.n. zalicza:

- przeciwdziałanie demoralizacji i przestępczości nieletnich (wszelkie działania mające na celu nie dopuścić do tego, by nieletni przejawiał symptomy demoralizacji lub dopuścić się czynu karalnego);
- tworzenie warunków powrotu do normalnego życia nieletnim, którzy popadli w konflikt z prawem lub zasadami współżycia społecznego (podjęcie różnorodnych działań o charakterze resocjalizacyjnym);
- umacnianie funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodzin za wychowanie nieletnich na świadomych swych obowiązków członków społeczeństwa (wspieranie rodziny w podejmowaniu przez nią zabiegów ukierunkowanych na prawidłowy psychospołeczny rozwój dziecka).

Realizacja wszystkich trzech celów odbywa się w strukturach systemu oświaty².

Uzasadnieniem dla tezy o wpływie uwarunkowań normatywnych na pozycję czynników oświatowych w procesie resocjalizacji nieletnich jest konstrukcja obowiązku szkolnego i obowiązku nauki – ustanawiają one względem osób w określonym przedziale wiekowym prawny nakaz uczestnictwa w organizowanych przez placówki oświatowe zajęciach lekcyjnych. Konfrontując wyznaczoną konstytucyjnie (art. 70 ust. 1 Konstytucji RP) i ustawą oświatową (art. 35 ust. 1 i 2PrOświat) cezurę wieku szkolnego z kręgiem podmiotów, do których zastosowanie mają przepisy u.p.n., można stwierdzić, iż nieletni kwalifikujący się do objęcia oddziaływaniami profilaktyczno-korygującymi celem przeciwdziałania ich demoralizacji to uczniowie szkół podstawowych oraz ponadpodstawowych. W przypadku gdy nieletni wykazuje wyłącznie przejawy demoralizacji z dużym prawdopodobieństwem można przyjąć, iż będzie on przebywał w dotychczasowym środowisku rodzinnym, a więc podjęte przez sąd rodzinny oddziaływania wychowawcze wykorzystywać będą potencjał lokalnego środowiska wychowującego. W przypadku .....

² Na powyższą zależność zwracają uwagę M. Dąbrowska-Bąk, K. Pawełek: „ponieważ nieletni do 18. roku życia są zobligowani do nauki, pozostają pod opieką przede wszystkim instytucji edukacyjnych, tym samym to one właśnie odgrywają wiodącą rolę w procesie wychowawczym młodego pokolenia. To tu najszybciej można zauważyć problemy młodego człowieka i podjąć interwencję, co niewątpliwie ma miejsce w poradniach psychologiczno-pedagogicznych (...)” (Dąbrowska-Bąk, Pawełek, 2013, s. 137).

popęnienia czynu karalnego mogą zaistnieć przesłanki umieszczenia nieletniego w zamkniętej placówce resocjalizacyjnej, co jednak nie oznacza zawieszenia funkcjonowania nieletniego w roli ucznia. W obydwu sytuacjach jednostki oświatowe są bezpośrednio bądź pośrednio włączane w mechanizmy proceduralne z u.p.n., przy czym odbywa się to zarówno w toku rozpoznawczego, jak i wykonawczego postępowania z nieletnim.

Tytułem zobrazowania powyższej tezy warto odwołać się do propozycji wyróżnienia formalnych sposobów postępowania z nieletnimi. Przepisy u.p.n. pozwalają na wyodrębnienie następujących ścieżek: 1) nieingerencji (lub ewentualnie wszczęcia sprawy w trybie opiekuńczym na podstawie przepisów kro); 2) przekazania sprawy poza obszar wymiaru sprawiedliwości, tj. do postępowania mediacyjnego bądź do szkoły lub organizacji społecznej, do której nieletni należy, celem zastosowania środków oddziaływania wychowawczego, jakimi dysponują te podmioty; 3) tradycyjnego sposobu postępowania z nieletnimi opartego na zasadzie całkowitej swobodnej, dyskrecjonalnej władzy sędziego czy sądu rodzinnego, prowadzącego do orzeczenia środków wychowawczych, leczniczych lub poprawczych, dobieranych z uwzględnieniem zasady dobra dziecka; 4) rygorystycznego sposobu postępowania z nieletnimi sprawcami niektórych szczególnie groźnych czynów karalnych, którzy już wcześniej mieli orzeczony zakład poprawczy – łączący się z obligatoryjnością efektywnego umieszczenia nieletniego w zakładzie poprawczym; 5) wyjątkowej odpowiedzialności karnej nieletniego za taksatywnie wymienione, najważniejsze czyny karalne (Konarska-Wrzošek 2001, s. 41). Każda z wyodrębnionych wyżej ścieżek wiąże się z intencjonalnym (orzeczone przez sąd rodzinny) bądź nieintencjonalnym uruchomieniem oddziaływań wychowawczo-korekcyjnych z wykorzystaniem potencjału osobowo-infrastrukturalnego jednostek systemu oświaty. Jest to szczególnie widoczne w przypadku ścieżek 1–3 (ścieżka pierwsza – umorzenie postępowania i pozostawienie nieletniego pod wpływem oddziaływania m.in. czynników szkolnych i rówieśniczych; ścieżka druga – przekazanie sprawy nieletniego szkole; ścieżka trzecia – orzeczenie środka wychowawczego angażującego placówkę oświatową w jego wykonanie), ale ma miejsce również w sytuacjach inkarceracji nieletniego i pobierania przez niego nauki w szkołach funkcjonujących w obrębie zakładów poprawczych i jednostek penitencjarnych.

Poniżej przybliżone zostały najbardziej charakterystyczne formy angażowania czynników oświatowych w system postępowania z osobą nieletnią.

Na **etapie rozpoznawczym** podstawowa aktywność placówki oświatowej sprowadza się do uczestnictwa w działalności diagnostycznej sądu rodzinnego poprzez formułowanie opinii pedagogicznych. Jest ona najbardziej naturalnym sposobem współdziałania placówki oświatowej z wymiarem sprawiedliwości, bowiem odwołuje się do mechanizmu poznawania dziecka i ucznia przez przedstawicieli oświaty. Nauczyciel, który chce skutecznie organizować nauczanie i wychowanie, musi znać swoich uczniów, posiadać informacje dotyczące nie tylko ich cech psy-

chicznych, ale także warunków ich życia oraz sytuacji rodzinnej i środowiskowej, która wpływa na ich funkcjonowanie (Janowski 2002, s. 5). Pedagodzy podkreślają, że w procesie zdobywania wiedzy o uczniach należy opracować diagnozę opisową (na którą składa się opis ucznia, jego osobowości, właściwości i zachowania) oraz diagnozę genetyczną (która obejmuje poszukiwanie mechanizmów zachowania, jego przyczyn i źródeł, zarówno w odniesieniu do czynników biopsychicznych, jak i środowiska rodzinnego, szkolnego i rówieśniczego) (Strykowska 2003, s. 70–71).

Uzyskiwanie przez placówkę oświatową informacji o uczniu wiąże się z ustanowionym przez przepisy u.p.n. (art. 4 § 1) społecznym obowiązkiem przeciwdziałania demoralizacji nieletnich poprzez informowanie o okolicznościach świadczących o tym zjawisku. Obok takich instytucji, jak sąd rodzinny, Policja, prokuratura, ośrodek pomocy społecznej, podmiotem informowanym powinna być placówka oświatowa, która jest właściwym adresatem legitymowanym do wdrożenia procedur nie tylko w formie indywidualnej pracy z dzieckiem, ale również całą klasą, czy też środowiskiem uczniowskim w ramach corocznie aktualizowanego programu wychowawczo-profilaktycznego. W wielu przypadkach szkoła stanowi przestrzeń, w której pewne postaci przejawów demoralizacji są bardziej niż w innych kontekstach społecznych obserwowalne, a nawet pogłębiają się. Dotyczy to zwłaszcza takich zachowań, jak: wagarowanie, agresja fizyczna czy werbalna, uczestniczenie w procederze cyberprzemocy skierowanej przeciwko uczniowi danej szkoły, prowokowanie rówieśników do zachowań ryzykownych, wnoszenie na teren placówki niebezpiecznych przedmiotów lub substancji, manifestowanie nieobyczajnych zachowań. Perspektywa pedagogicznego wglądu w zarejestrowane często przypadkowo zdarzenie z aktywnym udziałem nieletniego (określane w u.p.n. jako okoliczność świadcząca o jego demoralizacji) pozwala szerzej, bardziej kompleksowo spojrzeć na dane zjawisko, uchwycić je na pewnym kontinuum, ustalić krąg podmiotów zainteresowanych bądź zagrożonych, a niekiedy wskazać inną interpretację, pogłębioną o środowiskowe uwarunkowania. Jest to tego typu wrażliwość, której nie posiadają funkcjonariusze Policji, bowiem wynika ze specyfiki pracy i doświadczenia, a także znajomości dziecka.

Zaangażowanie placówki oświatowej na **etapie wykonawczym** sądowego postępowania z nieletnim ilustruje analiza przewidzianych w u.p.n. środków (Strzembosz 1985, s. 42): 1/ pozostawiających nieletniego w jego dotychczasowym środowisku (jednostki systemu oświaty mogą uczestniczyć w wykonaniu środka polegającego na zobowiązaniu nieletniego do określonego postępowania, np. przeproszenia pokrzywdzonego, podjęcia nauki lub pracy, wykonania określonych prac na rzecz pokrzywdzonego lub społeczności lokalnej, uczestniczenia w odpowiednich zajęciach o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym; aktywność pedagogów dotyczyć może również realizacji środka w postaci nadzoru organizacji lub osoby godnej zaufania); 2/ polegających na skierowaniu nieletniego do placówki lub instytucji przejmujących od jego rodziców

lub opiekunów część obowiązków związanych z pieczęcią i wychowaniem (środek w postaci umieszczenia w instytucji lub organizacji powołanej do przygotowania zawodowego o charakterze stacjonarnym); 3/ całkowicie zmieniających środowisko wychowawcze nieletniego (umieszczenie w MOW).

Placówki oświatowe mogą być również angażowane w pozasądową formę oddziaływania w stosunku do nieletnich. Na gruncie u.p.n. odbywa się to poprzez przekazanie sprawy nieletniego szkole lub organizacji (aktualnie jest to art. 32j u.p.n.). Sąd rodzinny wszczyna postępowanie, ustala okoliczności dotyczące nieletniego i jego społecznego funkcjonowania oraz możliwości szkoły, a następnie przekazuje sprawę, wskazując, ewentualnie, kierunki oddziaływania wychowawczego. Potencjał resocjalizacyjny tego środka dostrzegają pedagodzy resocjalizacyjni, wskazując na dodatkowe formy oddziaływania, którymi dysponuje placówka. Należą do nich działania, poprzez które zintensyfikowany zostaje wychowawczy wpływ środowiska szkolnego, w postaci np.: większego nadzoru ze strony wychowawcy, nauczyciela przedmiotowego, nauczyciela świetlicowego, pedagoga szkolnego; uczestnictwa w zajęciach pozalekcyjnych (np. kołach zainteresowań, tematycznych sekcjach, drużynie sportowej); angażowanie w szkolny wolontariat; wsparcia w nauce w formie udzielanych po lekcjach korepetycji (Górecki, Konarska-Wrzosek 2019, s. 211). Szkoła, której przekazano sprawę nieletniego, informuje sąd rodzinny o podjętych działaniach wychowawczych nie rzadziej niż co 6 miesięcy. Natomiast niezwłoczne zawiadomienie powinno nastąpić w sytuacji stwierdzenia ich nieskuteczności. Takie rozwiązanie daje sądowi możliwość szybkiego i adekwatnego reagowania na informacje poprzez zmianę lub uchylenie środka wychowawczego, jeżeli względy wychowawcze za tym przemawiają (art. 79 § 1 u.p.n.) (Uzasadnienie rządowego projektu ustawy [2013]).

W strukturach systemu oświaty istnieje również korzystny wychowawczo kontekst do uruchamiania narzędzi sprawiedliwości naprawczej. Jest to uzasadnione w sytuacjach konfliktu między nauczycielem a uczniem oraz konfliktu między uczniami, w których nieletni występuje w roli sprawcy szkody bądź krzywdy. W obrębie placówki oświatowej względy restytucyjne mogą być uwzględniane przy okazji zastosowania środków zobowiązujących sprawcę do określonego zachowania, jednak instytucją mającą fundamentalne znaczenie dla procesu pojednania jest mediacja. Funkcjonuje ona w prawie nieletnich od wejścia w życie przepisów nowelizujących u.p.n. z dnia 15.09.2000 r.

W literaturze zwraca się uwagę na istotną różnicę pomiędzy mediacjami karnymi a mediacjami nieletnich. Otóż, w przypadku tej pierwszej najważniejszą osobą w całym procesie mediowania jest pokrzywdzony, a celem – wynagrodzenie szkody oraz krzywd powstałych w wyniku dokonanego na nim przestępstwa. Z kolei w mediacjach z nieletnimi kierować się należy zasadą dobra dziecka, wobec czego wszystkie podejmowane w trakcie postępowania z nieletnim czynności – również mediacyjne – muszą urzeczywistniać tę zasadę (Skuza, Waszczuk 2019, s. 168). Należy jednak zauważyć, iż to właśnie dobro nieletniego wymaga,

by uświadomiono mu, a najlepiej, aby uświadomił sobie konsekwencje swojego nagannego postępowania, uznał, że jego zachowanie było złe i spowodowało, że ktoś doznał szkody lub krzywdy, wreszcie, by dobrowolnie przyjął odpowiedzialność i podjął trud naprawy lub zadośćuczynienia. Mediacja pozwala więc na realizację funkcji wychowawczych, podstawowych dla postępowania z osobą nieletnią (Skuza, Waszczuk, 2019, s. 168–169). Niezależnie od mediacji uregulowanej w przepisach dotyczących nieletnich (Ustawa, 1982; Rozporządzenie MS, 2001) w przypadku zaistniałego na terenie szkoły konfliktu szkolne procedury mogą przewidywać przeprowadzenie mediacji, opartej na kluczowych dla tej instytucji zasadach dobrowolności uczestnictwa, poufności i bezstronności. Tego typu mediacje, przeprowadzane z udziałem psychologa, pedagoga szkolnego lub innego kompetentnego pracownika pedagogicznego realizują funkcje prewencyjne, poprzez rozwiązywanie konfliktów i niedopuszczanie do ich eskalacji, nabywanie umiejętności społecznych, komunikacyjnych, interpersonalnych, wzrost zaangażowania i przywiązania do szkoły, co w konsekwencji może skutkować poprawą zachowania oraz mniejszą skłonnością do unikania środowiska szkolnego. Warunkiem osiągnięcia sukcesu wychowawczego jest właściwa konstrukcja instytucji w przepisach wewnątrzszkolnych, w szczególności w punkcie dotyczącym bezstronności osoby mediatora.

W kierunku modelu odpowiedzialności

Analiza systemu postępowania z nieletnim uwzględniająca szkolny kontekst jego funkcjonowania wskazuje, że realizacja procedur przewidzianych w u.p.n. z uwzględnieniem rozwiązań zawartych w przepisach oświatowych prowadzi do modyfikacji dominującego aktualnie modelu opiekuńczego na rzecz modelu odpowiedzialnego. W polskim systemie oświaty widoczne są jego następujące elementy:

- przepisy oświatowe pozwalają na uruchomienie procedury w sytuacji zagrożenia niedostosowaniem (§1–3 rozporządzenia MEN z dnia 09.08.2017 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym, 2017);
- placówki oświatowe podejmują działania diagnostyczne ukierunkowane na ustalenie specjalnych potrzeb edukacyjnych dziecka (ucznia) (§ 20 ust. 1–3 rozporządzenia MEN z dnia 09.08.2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej

w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach 2017) i § 2–3 rozporządzenia MEN z dnia 13.02.2013 r. w sprawie szczegółowych zasad działania publicznych poradni psychologiczno-pedagogicznych, w tym publicznych poradni specjalistycznych (Rozporządzenie MEN 2013));

- istnieje edukacyjna oferta uwzględniająca metodykę postępowania z uczniem niedostosowanym społecznie (art. 127 ust. 3 PrOświat i § 6 ust. 1 rozporządzenia MEN z dnia 09.08.2017 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym);
- od nauczycieli oczekuje się stosownych kompetencji z zakresu pedagogiki specjalnej (§ 6 ust. 3 rozporządzenia MEN z dnia 09.08.2017 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych, niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym i § 20 ust. 1–3 rozporządzenia MEN z dnia 09.08.2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach);
- w stosunku do ucznia naruszającego społeczne normy i zapisy statutowe mogą być wyciągnięte konsekwencje przyjmujące postać kar, a w ostateczności uczeń może zostać przeniesiony do innej placówki lub skreślony z listy uczniów (art. 68 ust. 2 i art. 98 ust. 1 pkt 19 PrOświat).

Ponadto placówka oświatowa o stwierdzonych objawach demoralizacji ucznia powinna być informowana; sama zaś zobowiązana jest informować sąd rodzinny o popełnieniu przez ucznia czynu karalnego (art. 4 § 1–3 u.p.n., oraz art. 572 § 1–2 kpc).

Wychowanie do odpowiedzialności a dobro nieletniego

Zaprezentowany wyżej sposób ujęcia problematyki prawa nieletnich marginalizuje obecną od szeregu lat w literaturze przedmiotu dyskusję na temat dominacji modelu opiekuńczego nad sprawiedliwościowym (zob. m. in.: Kobes, 2011; Klaus, 2012; Konarska-Wrzosek 2013). Dostrzeżenie potencjału różnych agend społecznych odczarowuje mit o omnipotencji sądownictwa rodzinnego i pozwala na dużą elastyczność w zakresie doboru środków i czasu ich stosowania. Placówka oświatowa ma w obszarze postępowania z niedostosowanym społecznie uczniem większą swobodę niż np. kurator sądowy, którego aktywność zawsze uzależniona jest od woli sędziego rodzinnego. Przewaga placówki wynika z faktu, iż niezależnie od roli, jaką wyznacza jej prowadzący sprawę nieletniego sąd (np. jako podmiotu sprawującego nadzór nad nieletnim albo podmiotu organizującego dla niego konkretne zajęcia), jest ona miejscem realizacji obowiązków edukacyjnych. W jej przestrzeni dochodzi do poznania ucznia, co w kontekście działań profilaktycz-

nych podejmowanych wobec dzieci zagrożonych niedostosowaniem społecznym, jak również przejawiających pierwsze symptomy zaburzeń zachowania, ma fundamentalne znaczenie³. Nie bez znaczenia pozostaje ponadto posiadany przez szkołę status zakładu administracyjnego z charakterystycznym dla tego typu stosunków prawnych przymiotem władztwa oraz repertuarem środków kontroli zachowania. Ich uruchomienie, w granicach zasady legalizmu, nie wymaga akceptacji ze strony przedstawicieli wymiaru sprawiedliwości.

Aby jednak szkoła stanowiła sprawnie działające społeczne środowisko wychowawcze, czyli regulowała wpływy i bodźce środowiskowe w sposób umożliwiający realizację celów wychowawczych, konieczne jest wejście w swoje społeczne role przedstawicieli dwóch podstawowych składających się na to środowisko grup, czyli nauczycieli i uczniów (Dąbrowska-Bąk, Pawełek 2013, s. 258–259). Rolą nauczycieli jako starszych, doświadczonych, kompetentnych z uwagi na formalną wiedzę i pedagogiczne umiejętności, jest przygotowanie młodych ludzi do czynnego udziału w życiu społecznym. Podstawowe zadanie młodych sprowadza się natomiast do przyswajania treści społecznych, umożliwiających wejście w role obywatelskie, zawodowe, kulturalne, religijne, co wymaga podjęcia przez pedagogów wysiłku ukierunkowanego na przysposobieniu ich do prawidłowego funkcjonowania w przestrzeni szkolnej. Nieodłącznie wiąże się to z konsekwentną pracą nad utrzymaniem w klasie dyscypliny, egzekwowaniem od uczniów posłuszeństwa, dążeniem do sytuacji zrozumienia i akceptowania przez nich wymagań, realizowania poleceń i wykształcenia umiejętności adekwatnego reagowania na krytykę (Dąbrowska-Bąk, Pawełek 2013). Konieczne jest ustanowienie i przestrzeganie, przywoływanych w literaturze pedagogicznej, rygorów nauczania⁴, które wprowadzając wymóg uczenia się reguł postępowania i wyznaczając granice akceptowalnego zachowania dziecka, warunkują prawidłowy przebieg procesu wychowania.

Konieczność utrzymania porządku i dyscypliny, a przez to przeciwdziałania zjawiskom negatywnym – takim jak zachowania ryzykowne, zaburzone czy dewiacyjne – jest w interesie szkoły, ale również poszczególnych uczniów i ich rodziców jako podmiotów współtworzących szkolną wspólnotę. Służą temu reguły i zasady życia szkolnego, do których przestrzegania zobowiązana jest cała szkolna społeczność, i które stanowią jeden z ważniejszych regulatorów funkcjonowania psychospołecznego ucznia. Ponadto wkomponowują się one w założenia współczesnego

³ O kluczowym znaczeniu wczesnej prewencji polegającej na wprowadzaniu do szkół i przedszkoli np. programów dla dzieci agresywnych czy sprawiających trudności wychowawcze pisze Kofakowski (2013). Na temat roli wczesnej i adekwatnej ingerencji w proces wychowania i socjalizacji na etapie przedszkolnym i szkolnym w systemowym ujęciu postępowania z dziećmi i młodzieżą niedostosowaną społecznie pisze również Ostrowska (2009, s. 25).

⁴ Por. Dąbrowska-Bąk, Pawełek 2014, s. 32. Na ten temat wypowiedziała się również K. Pawełek w publikacji: Pawełek, 2017. Podobny pogląd wyrażają Szymańska 2012, s. 21; Ziemska 2009, s. 59; Woroniecki 2008, s. 76-77.

modelu postępowania z osobą nieletnią, opierającego się przede wszystkim na dyrektywie dobra dziecka (zob. też: Radwański, 1981).

Ma ona charakter nadrzędny, co oznacza zakaz czynienia w sprawie nieletniego czegokolwiek, co byłoby sprzeczne z dobrem nieletniego. Komentatorzy, oprócz analizy czynników, które sąd rodzinny zobligowany jest brać pod uwagę przy rozstrzyganiu o losach nieletniego (art. 3 § 2 u.p.n.) akcentują zbieżność pomiędzy dobrem i interesem dziecka a jego funkcjonowaniem zgodnym ze społecznymi normami. Przykładowo A. Krukowski wskazuje, iż dobro nieletniego powinno być rozumiane jako „osiągnięcie korzystnych zmian w jego osobowości i zachowaniu się, które umożliwiłyby mu prawidłowy rozwój i funkcjonowanie w życiu osobistym i społecznym, zgodnie ze społecznymi oczekiwaniami wobec osób tej kategorii wiekowej i w okresie dojrzałości” (Krukowski 1991, s. 24–25). Podobnie A. Strzembosz, który wskazuje dobro nieletniego jako najważniejszą, choć nie wyłączną wytyczną całość działalności sądów rodzinnych. Działalność ta polega na dążeniu do osiągnięcia korzystnych zmian w osobowości i zachowaniu nieletniego, czyli celu resocjalizacyjnego. „Osiągnięte zmiany mają służyć przede wszystkim samemu nieletniemu – jego dobru, jego szczęśliwemu życiu”, co pozostaje w zgodzie z interesem społecznym (Strzembosz 1985, s. 113). Ponadto autor podkreśla, że nie ma sprzeczności w posługiwaniu się pojęciem „dobra dziecka” określonym w kro na gruncie u.p.n. (Strzembosz 1985, s. 112).

Taki punkt widzenia poszerza perspektywę analizy dyrektywy z art. 4 u.p.n. o dorobek doktryny prawa rodzinnego i orzecznictwa sądów rodzinnych w sprawach opiekuńczych. Przedmiotem wykładni jest w tego rodzaju postępowaniach art. 96 kro, w którym obliguje się rodziców do wykonywania władzy rodzicielskiej dla dobra dziecka i interesu społecznego. Uznaje się przy tym, że interes społeczny powinien być zgodny z dobrem dziecka, bowiem społeczeństwo jest zainteresowane harmonijnym rozwojem rodziny, w której potrzeby dziecka są zaspokajane i która przygotowuje je do samodzielnego życia w tym społeczeństwie (Smyczyński 2003, s. 196–197; zob. też: Ignatowicz, Nazar 2012, s. 354). Potwierdzeniem tego kierunku interpretacji jest orzecznictwo sądowe uznające za bezdyskusyjną tezę, iż ukształtowanie prawidłowej osobowości nieletniego, zgodnie ze społecznymi normami postępowania, leży w pełni w interesie społecznym i jako takie stanowi dobro nieletniego (zob. wyrok SN 1984).

Podsumowanie

Analiza systemu postępowania z nieletnim wskazuje, że realizacja procedur przewidzianych w u.p.n. uwzględniająca społeczny kontekst jego funkcjonowania prowadzi do modyfikacji dominującego aktualnie modelu opiekuńczego na rzecz modelu odpowiedzialnego. Jego cechą jest angażowanie sił społecznych i ukierunkowanie działań na wychowywanie nieletniego do odpowiedzialności. Dobro

nieletniego wymaga, by uświadomił sobie konsekwencje swojego nagannego postępowania, uznał, że jego zachowanie było złe i spowodowało, że ktoś doznał szkody lub krzywdy, wreszcie, by dobrowolnie przyjął odpowiedzialność i podjął trud naprawy lub zadośćuczynienia (teoria przestępczości, wstydu i reintegracji) (Braithwaite 1989, s. 168–169)⁵. Ma to miejsce nie tyle w strukturze wymiaru sprawiedliwości, ile w lokalnych sieciach uczestnictwa społecznego, gdzie obserwacja zachowań nieletniego i wczesna diagnoza wskazująca na zagrożenie niedostosowaniem społecznym, jak i symptomy zaburzeń zachowania pozwalają na odpowiednio wczesnym etapie uruchomić działania prewencyjne. Racjonalnym rozwiązaniem wydaje się więc umacnianie różnorodnych form oddziaływania na nieletniego tych służb, instytucji i organizacji, które mają z nim codzienny kontakt.

Jednym z takich podmiotów, ustawowo legitymowanym do inicjowania pracy wychowawczo-profilaktycznej są placówki oświatowe. Zarówno w obszarze diagnostyki, jak i wdrażania środków oddziaływania na osoby nieletnie dysponują one merytorycznie przygotowanym personelem, jak i prawnymi narzędziami do implikowania rozmaitych form wychowawczych i terapeutycznych, nie tylko tych orzeczonych przez sąd rodzinny. Powstaje jednak pytanie, czy sędziowie dostrzegają pozadydaktyczny potencjał placówek oświatowych i czy są oni gotowi traktować przedstawicieli grona pedagogicznego jako specjalistów i partnerów w działaniach na rzecz realizacji wspólnego celu? Niezależnie od kondycji środowiska sędziowskiego, należy również uwzględnić społeczną gotowość do implikacji założeń modelu odpowiedzialności i sprawiedliwości naprawczej oraz aktualne tendencje w polityce oświatowej. Ustalane w tym obszarze priorytety i kierunki działań mogą bowiem tworzyć warunki sprzyjające, jak i utrudniające walkę z demoralizacją i przestępczością nieletnich.

Abstract: Rehabilitation potential of the school environment in dealing with minors

The process of socialization, regardless of the adopted vision of social rehabilitation, is always embedded in the social and environmental context, because it performs the function of human participation in social life, especially in the local community. The analysis of the system for dealing with minors shows that the implementation of the procedures provided for in the Act on Proceedings in the Juvenile Cases taking into account the social context of its functioning leads to the modification of the currently dominant caring model in favor of the responsible model. Its feature is engaging social forces and focus in activities on educating the minor to responsibility. It takes place not so much in the structures of the judiciary as in local networks of social participation, where the observation of the minor's behavior and early diagnosis indicating a risk of social maladjustment, as well as the symptoms of behavior disorders allow to initiate preventive measures at a nearly stage. One of the entities legally authorized to implement educational and preventive work are educational institutions. Both

.....

⁵ W podobnym kontekście zasadę dobra dziecka interpretują Skuza, Waszczuk, 2019, s. 168-169.

in the area of diagnostics and implementation of measures influencing minors, they have substantively trained personnel and legal tools to imply various educational and therapeutic forms, not only ruled by the family court.

Key words: dealing with the minor, demoralization, behavioral disorders, model of responsibility, educational institution.

Bibliografia

- [1] Ambrozik W., 2016, *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę uspołecznienia systemu oddziaływań*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [2] Błachut J., Gaberle A., Krajewski K., 2004, *Kryminologia*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk.
- [3] Bojarski T., 1987, *Postępowanie z nieletnimi w świetle ustawy z dnia 26 października 1982 r. Zagadnienia materialnoprawne*, „AUMCS”, nr 34/1987.
- [4] Bojarski T., 2001, *Podstawowe założenia traktowania nieletnich w świetle ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz aktualnych potrzeb*, [w]: *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, (red.) T. Bojarski, E. Skrętowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- [5] Braithwaite J., 1989, *Crime, Shame and Reintegration*, Cambridge University Press, Cambridge.
- [6] Chrzanowska I., 2009, *Zaniedbane obszary edukacji – pomiędzy pedagogiką a pedagogiką specjalną. Wybrane zagadnienia*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [7] Czapów C., Jedlewski S., 1971, *Pedagogika resocjalizacyjna*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- [8] Dąbrowska-Bąk M., Pawełek K., 2013, *Dysfunkcyjność lokalnego społeczeństwa wychowującego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [9] Dąbrowska-Bąk M., Pawełek K., 2014, *Opresja w szkole*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- [10] Decker S.H., Marteache N., 2017, *International Handbook of Juvenile System Justice. Second Edition*. Cham.
- [11] Dünkel F., 2014, *Juvenile Justice Systems in Europe –Reform developments between justice, welfare and new punitiveness*, „Kriminologijos Studijos”, nr 1/2014.
- [12] Fajfer-Kruczek I., 2014, *Sojusz instytucjonalny jako rozwiązanie konfliktu oczekiwani społecznych wobec szkoły w sytuacji zjawiska niedostosowania społecznego uczniów*, „Studia Pedagogiczne”, LXVII/2014.
- [13] Gaberle A., Korcyl-Wolska M., 2002, *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Wydawnictwo Arche, Gdańsk.
- [14] Górecki P., Stachowiak S., 2010, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Wydawnictwo Wolters Kluwer Polska, Warszawa.
- [15] Górecki P., Konarska-Wrzošek V., 2019, *Postępowanie w sprawach nieletnich. Komentarz*, Wydawnictwo Wolters Kluwer, Warszawa.
- [16] Janowski A., 2002, *Poznanawanie uczniów. Zdobywanie informacji w pracy wychowawczej*, Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna, Warszawa.
- [17] Kierszniewska G., Butwicka A., Gmitrowicz A., 2013, *Zaburzenia zachowania w populacji rozwojowej*, „Przegląd Pediatryczny”, nr 43/2013.

- [18] Kita S., 2009, *Profilaktyka niedostosowania społecznego dzieci i młodzieży w wieku szkolnym*, „Prace naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, z. XVIII/2009.
- [19] Klaus W., 2012, *Dziecko przed sądem. Wymiar sprawiedliwości wobec przestępczości młodszych nieletnich*, Oficyna Wydawnicza Łośgraf, Warszawa.
- [20] Kobes P., 2011, *Prawny system przeciwdziałania demoralizacji i przestępczości nieletnich*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- [21] Konarska-Wrzosek V., 2001, *System postępowania z nieletnimi po nowelizacji*, [w]: *Teoretyczne i praktyczne problemy stosowania ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, (red.), T. Bojarski, E. Skrętowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- [22] Korcyl-Wolska M., 2001, *Postępowanie w sprawach nieletnich w Polsce*, Kantor Wydawniczy „Zakamycze”, Kraków.
- [23] Kozieł B., 2011, *Spostrzeżanie niepowodzeń szkolnych przez nauczycieli, uczniów i rodziców*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- [23] Krukowski A. (red.), 1991, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich: komentarz*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa.
- [24] Kuształ J., 2017, *Systemowa perspektywa w resocjalizacji nieletnich*, [w]: *Horyzonty pedagogiki resocjalizacyjnej*, (red.) A. Barczykowska, M. Muskała, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [25] Kuty-Pachecka M., Stefańska K., 2015, *Zaburzenia zachowania u dzieci i młodzieży*, „Wychowanie w Rodzinie”, nr 11/2015.
- [26] Macander D., 2020, *Procedury postępowania nauczycieli w sytuacjach zagrożenia dzieci i młodzieży demoralizacją i przestępczością*.
- [27] Michel M., 2017, *Lokalny system profilaktyki społecznej i resocjalizacji nieletnich w kontekście kreującej pedagogiki resocjalizacyjnej w działaniu*, [w:] *Horyzonty pedagogiki resocjalizacyjnej*, (red.) A. Barczykowska, M. Muskała, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- [28] Patulski W., 1983, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, „Nowe Prawo”, nr 1/1983.
- [29] Siemionow J., 2013, *Kształcenie resocjalizujące – specyfika i znaczenie procesu edukacji i nieletnich niedostosowanych społecznie*, „Resocjalizacja Polska”, nr 4/2013.
- [30] Skuza A., Waszczuk J., 2019, *Idea sprawiedliwości naprawczej w pracy z młodzieżą nieprzystosowaną społecznie*, [w]: *Prawa dziecka w wybranych kontekstach opiekuńczo-wychowawczych*, (red.) A. Fidelus, Z. Babicki, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Kardynała Wyszyńskiego, Warszawa.
- [31] Smyczyński T., 2013, *Prawo rodzinne i opiekuńcze*, Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawnych, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- [32] Stianaszek M., 2014, *Model wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich w Polsce*, [w]: *Rozwój i jego wspieranie w perspektywie rehabilitacji i resocjalizacji*, (red.) D. Müller, A. Sobczak, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- [33] Stanowska M., Walczak-Żochowska A., Wierzbowski K., 1983, *Uwagi o profilu ustawy o postępowaniu z nieletnimi (zagadnienia materialnoprawne i procesowe)*, „Państwo i Prawo”, nr 6/1983.
- [34] Stańdo-Kawecka B., 2007, *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Wydawnictwo Wolters Kluwer Business, Warszawa.
- [35] Strykowski W., Strykowska J., Pielachowski J., 2003, *Kompetencje nauczyciela szkoły współczesnej*, Wydawnictwo eMPI2, Poznań.

- [36] Strzembosz A., 1985, *System sądowych środków ochrony dzieci i młodzieży przed niedostosowaniem społecznym*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin.
- [37] Szymańska J., 2012, *Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej psychoprofilaktyki*, ORE, Warszawa.
- [38] Walczak-Żochowska A., 2013, *Modele postępowania z nieletnimi*, [w]: *Problemy prawa polskiego i obcego w ujęciu historycznym, praktycznym i teoretycznym*. Cz. 4, (red.) B. Bieńkowska, D. Szafrąński, Wydawnictwo C. H. Beck, Warszawa.
- [39] Wójcik D., 1984, *Nieprzystosowanie społeczne młodzieży. Analiza psychologiczno-kryminologiczna*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- [40] Znaniecki F., 2001, *Socjologia wychowania. T. 1–2*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.

Akty prawne

- [41] Wzorcowe Reguły Minimum Narodów Zjednoczonych dotyczące Wymiaru Sprawiedliwości wobec Nieletnich – Rezolucja Zgromadzenia Ogólnego 40/33 z dnia 29.11.1985 r.
- [42] Ustawa z dnia 26.10.1982 r. o postępowaniu w sprawach nieletnich (Dz.U.2018 poz. 969)
- [43] Ustawa z dnia 14.12.2016 r. Prawo oświatowe (Dz.U.2020 poz. 910 z późn. zm.).
- [44] Rozporządzenie MEN z dnia 09.08.2017 r. w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach (Dz.U. 2017 poz. 1591 z późn. zm.).

Varia

- [45] Bezpieczna Szkoła. Zagrożenia i zalecane działania profilaktyczne w zakresie bezpieczeństwa fizycznego i cyfrowego uczniów, Ministerstwo Edukacji Narodowej 2020.
- [46] Opinion of the European Economic and Social Committee on The prevention of juvenile delinquency. Ways of dealing with juvenile delinquency and the role of the juvenile justice system in the European Union (2006/C 110/13), Official Journal of the European Union C 110/77.

Źródła internetowe

- [47] Informacja NIK o wynikach kontroli: *Przeciwdziałanie zaburzeniom psychicznym u dzieci i młodzieży*, KNO.410.008.00.2016, <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/nik-opomocy-psychologiczno-pedagogicznej-dlauczniow.html> [dostęp: 10 listopada 2020].
- [48] Informacja NIK o wynikach kontroli: *Współpraca szkół z rodzicami w realizacji zadań wychowawczych*, KNO.430.009.2017, <https://www.nik.gov.pl/aktualnosci/wspolpraca-zrodzicami-moze-byc-impulsem-rozwoju-szkoly.html> [dostęp: 12 listopada 2020].
- [49] *Uzasadnienie rządowego projektu ustawy o zmianie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych*, druk nr 1130, <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/druk.xsp?nr=1130> [dostęp: 06 września 2020].